

DIALEKTIK MOHIYATDA UMUMINSONIY QADRIYATLARNING SHAKLLANISHI

Kurbonaliyev Ural Xatamovich
ISFT instituti mustaqil tadqiqotchisi

Umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi dialektik aloqaning chuqur falsafiy mohiyati shundaki, bu ikki qadriyat tizimi insonning mavjudlikdagi ikki asosiy tomonini – biologik ijtimoiylik va ruhiy-metafiziklikni uyg'unlashtirishga xizmat qiladi. Insoniyat qadimdan hayotiy me'yorlar va axloqiy tamoyillarni shakllantirishda, bir tomondan, o'zining tajribaviy ongiga, boshqa tomondan esa, ilohiy vohiyga tayangan. Natijada qadriyatlar dunyosi umuminsoniy mezonlar bilan diniy-me'rifiy tushunchalar o'rtasida shakllangan doimiy o'zaro ta'sir jarayonida boyigan.

Dialektik mohiyatda umuminsoniy qadriyatlar – bu insoniyat jamiyatining eng optimal, eng murosaviy va universal shaklda tan olingan mezonlari bo'lsa, diniy qadriyatlar – ularning transsendent asosli, mutlaq haqiqatga tayanadigan, ilohiy asosda mustahkamlangan talqinidir. Boshqacha aytganda, har bir umuminsoniy qadriyat o'zining chuqur qatlamida diniy asosga ega bo'lishi mumkin, lekin bu har doim shart emas. Shu nuqtada qadriyatlar dialektikasining o'ziga xosligi shundaki, ular bir-birini faqat to'ldiribgina qolmaydi, balki bir-birining shakllanishiga ham sabab bo'ladi.

Falsafa doktori H.Olimov shunday deydi: “Diniy qadriyatlar faqat diniy jamiyatlar uchun emas, balki butun insoniyatga tegishli bo'lgan umuminsoniy qadriyatlarni ham anglashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular hayotning ilohiy talqinini beradi va umuminsoniy qadriyatlarning asosini chuqurroq, mukammalroq anglashga imkon yaratadi”.¹

Bu yondashuvda umuminsoniy qadriyatlar – gumanizm, adolat, inson sha'ni, hayotni qadrlash, tenglik kabi mezonlar bo'lib, ular diniy qadriyatlar – taqvo, sabr, rahm-shafqat, vijdon, gunoh va savob doiralari bilan uzviy bog'liq holda yashaydi. Bunday o'zaro ta'sir butun jamiyatning axiologik strukturasi sintetik uyg'unlik hosil qiladi. Boshqacha aytganda, umuminsoniy qadriyatlar — bu jamiyat ko'pchiligi tomonidan tan olingan me'yorlar bo'lsa, diniy qadriyatlar — bu me'yorlarni ilohiylikka bog'laydigan ruhiy-normativ asosdir.

Xalqaro miqyosda qadriyatlar masalasiga baho beruvchi A.Xaydarov ta'kidlaydi: “Umuminsoniy qadriyatlar globallashuv sharoitida yadro g'oyalar sifatida ilgari suriladi, biroq ularning madaniy va diniy talqinlarsiz yashashi mumkin emas. Diniy qadriyatlar bu yadroga ma'naviy barqarorlik, axloqiy mezon va shaxsiy mas'uliyatni olib kiradi”.²

¹ Olimov H., Qadriyatlar va ijtimoiy ong, T.: Ma'naviyat, 2021, 138-bet.

² Xaydarov A., Globallashuv va qadriyatlar murakkabligi, T.: Yangi asr, 2022, 77-b

Dialektikaning o'ziga xosligi, shuningdek, bu ikki tizimning tarixiy shakllanishidagi murakkablikda ko'zga tashlanadi. Islom dini, masalan, umuminsoniy qadriyatlar tizimini o'zining asosiy prinsiplariga aylantirgan. Qur'oni karimda adolat (adl), inson sha'ni (karomat), mehr-shafqat (rahma), bag'rikenglik (sabr, afv) kabi g'oyalar nafaqat diniy, balki umuminsoniy qadriyatlar sifatida talqin etiladi. Bu esa diniy qadriyatlarning universal potentsialga ega ekanini ko'rsatadi. Qur'onda: "Biz sizlarni xalqlar va qabilalarga ajratdik, toki bir-biringizni tanishingiz uchun" (Hujurot surasi, 13-oyat) deyiladi. Bu oyat insoniyat birligini, umuminsoniy qadriyatlar talqinida ko'zlangan bag'rikenglik va tan olish prinsiplarini ifodalaydi.

Umuminsoniy va diniy qadriyatlar o'rtasidagi dialektik munosabat insoniyat ongining doimiy shakllanish, yangilanish va mazmunan chuqurlashuv jarayonini ifoda etadi. Bu munosabat oddiy parallel mavjudlik emas, balki o'zaro ta'sir, o'zgarish va o'zaro g'oyaviy boyitishning kompleks falsafiy shaklidir. Dialektik yondashuvda qadriyatlar qarama-qarshiliklar asosida emas, balki sintez va uyg'unlik orqali yangi shakllanishlar sari rivojlanadi. Aynan mana shu narsa — umuminsoniy va diniy qadriyatlar orasidagi o'ziga xos munosabat mexanizmini tashkil qiladi.

Birinchidan, umuminsoniy qadriyatlar tarixiy voqelikda turli millatlar, konfessiyalar va madaniyatlar tomonidan tan olingan axloqiy mezonlardir. Ular inson sha'ni, erkinligi, hayot huquqi, adolat va tinchlik kabi g'oyalar asosida shakllanadi. Bu qadriyatlar insoniyat tamaddunining yadro g'oyalari sifatida e'tirof etiladi. Jumladan, A.Hojiahmadov ta'kidlaganidek: "Umuminsoniy qadriyatlar, aslida, diniy asoslar bilan yo'g'rilgan bo'lib, ularni umumbashariy darajada tan olinishiga sabab — ular mazmunan ilohiy manbalardan oziqlanganligidadir"³

Ikkinchidan, diniy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarni ilohiy talqinda mukammallashtiradi, ularni faqat sotsial yoki axloqiy me'yor sifatidagina emas, balki borliqning metafizik mohiyatidan kelib chiqqan holda asoslaydi. Shu bois, diniy qadriyatlar inson ongida mas'uliyat, vijdon, tavba, sabr, halollik, vafo kabi tushunchalarni mutlaq haqiqat bilan bog'laydi. Bu haqda R.Usmonov quyidagi fikrni bildiradi: "Diniy qadriyatlar orqali inson axloqi ilohiy ong bilan uyg'unlashadi. Natijada inson harakati nafaqat jamoat me'yorlariga, balki Alloh oldidagi javobgarlik hissiga tayanadi".⁴

Uchinchidan, dialektik aloqaning murakkabligi shundaki, bu qadriyatlar o'zaro nafaqat mantiqiy, balki sivilizatsion jihatdan ham bog'langan. Masalan, Islomdagi "adl" — adolat qadriyati, nasroniylikdagi "caritas" — mehr va saxovat, buddaviylikdagi "karuna" — rahm-shafqat kabi diniy tushunchalar, o'z mohiyatiga ko'ra, umuminsoniy qadriyatlar tizimida muhim o'rin egallaydi. Bu jihatdan olganda,

et.

³ Hojiahmadov A., Ma'naviy qadriyatlar va g'oyaviy barqarorlik, T.: Ma'naviyat, 2020, 84-bet.

⁴ Usmonov R., Aksiologik tafakkur va zamonaviy ma'naviyat, T.: Fan va texnologiya, 2021, 126-bet.

umuminsoniy qadriyatlar — diniy qadriyatlarning ilohiy yoʻnalganlikda insonparvarlik mazmunini anglatishidir.

Dialektikaning asosiy oʻziga xosligi shundaki, diniy qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan qatʼiyyoq, mutlaqroq va normativroq xarakterga ega boʻlsa-da, ular umuminsoniy qadriyatlarning zamonaviy jamiyatda tan olinishiga zamin yaratadi. Bu esa, madaniy, huquqiy va siyosiy jihatdan koʻplab sivilizatsiyalararo muloqot uchun barqaror aksiologik platforma yaratadi. Bu borada N.Isroilov shunday yozadi: “Diniy qadriyatlar, ayniqsa Islom dini asosidagi qadriyatlar, zamonaviy umumbashariy qadriyatlar tizimiga chuqur aksiologik maʼno kiritadi, ularni madaniyatlararo muloqotning asosi darajasiga koʻtaradi”.⁵

Shu tariqa, qadriyatlar dialektikasi — bu vaqt, makon va tafakkur darajasiga qarab shakllanadigan, biroq oʻzaro uygʻunlik asosida taraqqiyotga xizmat qiladigan tizimdir. Diniy qadriyatlar bu tizimda doim maʼnaviy mezon, ruhiy tayanch va abadiylik timsoli boʻlib, umuminsoniy qadriyatlar esa — sivilizatsiyalararo muloqotda gumanistik asos boʻlib xizmat qiladi. Ularning oʻzaro dialektik uygʻunligi insoniyat ongini taraqqiyot, barqarorlik va tinchlik sari yetaklaydi.

⁵ Isroilov N., Diniy qadriyatlar va jamiyat taraqqiyoti, T.: Oʻzbekiston, 2022, 93-bet.